

811.163.41'367.335.1

<https://doi.org/10.18485/kij.2020.67.1.2>**МИЛОШ М. КОВАЧЕВИЋ***

Филолошки факултет Београд

Филолошко-уметнички факултет Крагујевац

Оригинални научни рад

Примљен: 08.04.2020.

Прихваћен: 04.06.2020.

ТИПОВИ И ЗНАЧЕЊА НЕЗАВИСНОСЛОЖЕНИХ РЕЧЕНИЦА**

У раду се издвајају критеријуми диференцијације независнослужених и зависнослужених реченица. Показује се да је за разграничење тих реченица битан само синтаксички критеријум, и то пре свега синтаксички статус независних и зависних везника. Посебно је указано на статус конкретизатора везничког значења, који су значајни не само за семантичку поткласификацију него и за класификационо-семантички статус појединих типова независнослужених реченица, зависно од тога да ли су конкретизатори обавезне или експлетивне синтаксичке компоненте у структури независнослужене реченице. У раду је дата и научно образложена критеријално јединствена класификација независнослужених реченица српскога језика на четири врсте: саставне, супротне, раставне и градационе независнослужене реченице.

Кључне речи: координација, субординација, независнослужене реченице, независни везници, конкретизатори везничког значења.

*

* *

Свака полипредикатска, најмање двопредикатска, конструкција јесте слојена реченица. Конститутивни елемент слојене реченице јесте предикатска реченица. Да би се разликовала реченица као комуникативна (интерјунктурна) јединица и реченица као део те реченице, прави се термилошка разлика између те две јединице: прва се назива реченицом, а друга клаузом. (О односу реченице и клаузе в. Ковачевић 2018). Клауза је структурни део (компонента) слојене реченице. Друкчије речено, клауза је предикатска реченица у саставу

* mkovacevic31@gmail.com

** Предавање одржано на Зимском семинару за професоре српског језика и књижевности на Филолошком факултету у Београду 8. фебруара 2020. године

сложене реченице. Сложена реченица је, дакле, структура састављена од клауза. Све сложене реченице деле се на основу синтаксичког међуодноса њихових клауза на независносложене и зависносложене реченице. Ова два типа сложених реченица темеље се на међуодносу категорија координације и субординације у синтакси.

Од најстаријих времена синтакса реченице разликује однос координације и субординације. Ова два типа синтаксичких односа у историји лингвистике решавања су на различите начине. Све до почетка 20. века сматрало се да разлика између координације и субординације почива на смисаоним (логичким) односима. Сматрало се, наиме, да независносложене реченице подразумевају низање независних простих реченица. Сложена реченица независног типа сматрана је само интонационим оквиром посебних простих реченица. Зависносложена реченица сматрана је структуром која одржава логичке односе зависности. Почетком 20. века однос координације и субординације везан је искључиво за језик, односно језичке критеријуме.¹ Разлог томе је чињеница да се исти тип смисаоног односа, као нпр. узрочно-последични, може изразити и независноложеном и зависноложеном реченицом (нпр. *Било је велико невреме па нисмо излазили из куће // Нисмо излазили из куће јер је било велико невреме*). Међутим, иако често деле тип смисаоне зависности, зависност независносложене и зависносложене реченице ни тада није истоветна. „Независносложене реченице синтактички су ... независне (успоредне, равноправне), али смисаоно у већој или мањој мјери зависне (повезивање је увијек стављање у однос; смисаона независност кад би је било могла би се сматрати нултом зависношћу), а зависносложене су реченице и синтактички и семантички зависне” (Вукојевић 2008: 144). Зато су за разграничење независносложених (координираних) и зависносложених (субординираних) реченица битни готово искључиво синтаксички критеријуми².

А основни критеријум диференцијације координираних (независносложених) и субординираних (зависносложених) јесте синтаксички статус независних и зависних везника. Разлика у синтаксичком „понашању” тих везника показала се као најбитнији критеријум разликовања независносложених (координираних) од зависносложених (субординираних) реченица српскога и не само српскога језика³.

¹ В. о томе исцрпно у Ковачевић (1998: 11–13) и тамо наведеној литератури.

² Ти критеријуми нису универзални, него се, како показује С. Кордић (2008: 189–197), разликују од језика до језика.

³ Одсад ћемо се користити само терминима *независносложене* и *зависносложене реченице*, као потпуним семантичким еквивалентима латинских термина координиране и субординиране реченице. У србистичкој литератури се у новије доба, посебно од појаве граматике Станојчић, Поповић (1992, прво издање 1989), термину независносложена реченица претпоставља термин напоредносложена реченица (в. и Пипер и др. 2018). Тако се ствара термилошко несистеман, да не кажемо, нелогичан пар: напоредносложена : зависносложена реченица. Јер, према системској термилошкој творби напоредносложеној реченици опозит би била ненапоредносложена, а не зависносложена реченица (баш као што опозите праве термини: конгруентни – неконгруентни атрибут; прави – неправи објекат, прелазни – непрелазни глаголи и сл.). То несистемно термилошко реченично

Независни и зависни везници разликују се пре свега по томе што су независни везници везници и синтагми и реченица, а зависни само реченица (као нпр.: Читам књиге и новине. Читам књиге и пишем за новине. // Читам књиге кад не пишем за новине.) Независне синтагме су хомофункционалне непредикатске конструкције.

У саставу сложене реченице независни и зависни везници разликују се по свом синтаксичком статусу. Независни везник *не припада структури ни једне од клауза*, он је структурно аутономан, тако да, ако није редуплициран, увек заузима међуклаузалну позицију, док је зависни везник *увек структурни део зависне клаузе*, тако да при промени њеног места у структури сложене реченице и зависни везник „иде са њом”. То значи да при промени места клауза у сложеној реченици и зависни везник мења место, а независни не мења (нпр. *Марко студира медицину, а Јелена хемију. Јелена студира хемију, а Марко медицину. // Запослићу се кад завршим студије. Кад завршим студије, запослићу се*). Из тога проистиче да независнослужена везничка реченица не може бити остварена као граматична ако везник није реализован (и) у међуклаузалној позицији. Друкчије речено, независни везник мора долазити или испред сваке од клауза, или пак између клауза, што значи да не може да стоји испред неке од клауза, ако није наведен и између клауза, као нпр.: **И седим, пишем*.

У српском језику потпуно су диференцирани независни и зависни везници. Не постоје, дакле, хомоформни независни и зависни везници, односно не постоји ниједан везник који би у једном контексту према наведеним критеријумима био независни, а у другом контексту – зависни. С том чињеницом несагласна су, међутим, мишљења србистичке и/или сербокroatистичке граматичке литературе, и то о два везника. Наиме, у граматичкој литератури се и зависним и независним везницима сматрају везници *док* и *те* (в. Стевановић 1979: 806; 787, 898–901 ; Пипер и др. 2018: 72, 92, 447–448) па чак – истина само у једној, и то најновијој – и везник *па*. (Пипер и др. 2018: 448). Тако М. Стевановић тврди да се „за међусобно везивање супротних реченица ... употребљава и везник *док*, чија је основна служба везивање зависних временских реченица за главне”, па за поткрепу, између осталих, наводи и примере: *Док су ранији рефлексивни песници били књишки ладни ...*, Ракић је у исто време и мисао и топао (Ј. Скерлић); Мајстор станује у једној уској собици, *док двије шире просторије служе да се смјести многоструки алат* (М. Нехајев); Раније је, после часова беса, био попустљив и благ, *док је сада његово расположење било једнако чврсто као гранит*. (Б. Ћосић) (Стевановић 1979: 806). Стевановићево мишљење дели и П. Пипер, који каже да се „у функцији супротног везника, значењски сличног везнику *а*, упот-

решење преноси се онда даље на везнике, па уместо саоднос независни – зависни везник, прави се саоднос напоредни – зависни везник (в. нпр. Радовић Тешић 2011: 29). „Између наведених термина због језичке структуре, уобичајеног начина творбе врских термина, због дистрибутивности и међуоднос врских и родног појма – као рјешење за школску праксу без сумње најбоље одговарају термини *независнослужена* и *зависнослужена реченица* (Ковачевић 1999: 277), па следствено томе и *независни* и *зависни везник*.

ребљава и везник *док*, чије је основно значење временско (у зависносложеним реченицама)”, поткрепљујући то примером: Његов отац је адвокат, *док је његова мајка учитељица*. (Пипер и др. 2018: 72).

Да у наведеним примерима везник *док* није независни него зависни, па следствено томе ни да наведене реченице нису независносложене него зависносложене, недвосмислен показатељ је то што је у тим примјерима тзв. супротну *док*-клаузу заједно са њеним везником могуће пермутирати унутар сложене реченице⁴, с тим да међуклаузална позиција остане без везника, као нпр.: *Раније је, после часова беса, био попустљив и благ, док је сада његово расположење било једнако чврсто као гранит → Док је сада његово расположење било једнако чврсто као гранит, раније је, после часова беса, био попустљив и благ; Његов отац је адвокат, док је његова мајка учитељица → Док је његова мајка учитељица, његов отац је адвокат*, итд. У овим, и свим реченицама којима се у литератури покрепљује супротно значење везника *док*, везник *док* понаша се попут свих зависних везника (не твори независне синтагме, премешта се заједно са клаузом у оквиру сложене реченице), тако да је критеријално очигледно да дате реченице које су подвођене под супротне независне реченице нису, како смо то и у посебном раду и показали (Ковачевић 1998: 151–157), независносложене, већ зависносложене, и то контрастне зависносложене реченице. Контрастно значење прикључује се тако „зависним” значењима везника *док* – временском, узрочном и условном.

Уз везник *док* споран је статус и везника *те*. Општеприхваћено је мишљење да је везник *те* (уз везнике *и*, *па*, *ни* и *нити*) независни саставни везник, и да је то његово примарно значење. Али код појединих се аутора везник *те* сврстава и у следичне зависне везнике, и то у случајевима у којима је он супституентан неспорно зависним везником *да*, као нпр.: Од мора ударише топли вјетрови *те се снег намах поче топити*. (Стевановић 1979: 898); Магла је заиста била тако густа и тако непролична *те су једва распознавали грмље пред собом*. (Стевановић 1979, 901: И. Дончевић); Радио је читав дан без одмора, *те је рано отишао на починак* (Пипер и др. 2018: 447) и сл. Уместо везника *те* у датим се примерима могу употребити не само зависни везници *да* и *тако да*, него и независни везници *па* и *и*, које још нико озбиљан није сматрао зависним⁵. Употребом датих везника ништа се не мења у смисаоној, али мења у синтаксичкој структури сложене реченице. Да је везник *те* само независни везник, види се по томе што он може творити и независну синтагму (нпр. Причао је *те овако те онако*; По-

⁴ А управо такав је први од Стевановићевих примера, пример из језика Ј. Скерлића: *Док су ранији рефлексивни песници били књишки ладни ...*, Ракић је у исто време и мисао и топао (Ј. Скерлић) – у коме је, као што се види, *док*-клауза у инверзији. А управо је могућност инверзије клаузе са својим везником, један од најексплицитнијих показатеља да дата клауза не може бити независна, него искључиво зависна.

⁵ Изузетак је једино Д. Војводић, који у граматици Пипер и др. (2018: 447–448) без икаквог научно критеријалног основа, уз изостанак било каквог, чак и привидног, образложења, међу зависне везнике – и то не само следичне него и допусне – уврштава и везник *па*. Таква научно недопустива, а ипак допуштена, „одокативност” уистину не заслужује било какав научни коментар.

нављао је да ће доћи *те ове те оне недеље*) и реченицу, што могу само независни везници. Из перспективе савременог језика „без икакве се двојбе може утврдити прије свега то да се *те* више уопће не употребљава као (прави) субординирани везник”, односно да је *те* само „копулативни везник који – као и други копулативни везници – може имати више значења” (Прањковић 1993: 81).

Из свега наведеног недвосмислено проистиче да у српском књижевном језику не постоји ниједан везник који би био и независни и зависни, јер је везник *те* искључиво независни, а везник *док* искључиво зависни везник, а то следствено значи да нема зависнослужених реченица с везником *те*, нити независнослужених с везником *док*. Статус везника зато и може бити темељни критеријум разграничења независнослужених и зависнослужених реченица⁶.

Све реченице у којима су клаузе повезане независним везницима јесу независнослужене реченице. Подела тих реченица темељи се заправо на семантичкој подели независних везника. У србистици и/или сербокроагистици, као и у већини европских филологија, из латинског је језика преузета подела независнослужених реченица на пет врста:

1. саставне (копулативне) – *и, па, те, ни, нити*;
2. супротне (адверзативне) – *а, али, него, но, већ*;
3. раставне (дисјунктивне) – *или*;
4. искључне (ексклузивне) – *само, једино*
5. закључне (конклузивне) – *зато, стога, дакле, према томе*.

У оваквој, до последњег десетлећа ХХ века граматички општеприхваћеној, подели независнослужених реченица приметна су два критеријума – синтаксички (формални) и семантички (значењски).

Семантички критеријум обједињује свих пет врста. Наиме, свакој од врста приписано је неко опште значење које ту врсту издваја од свих осталих. Синтаксички критеријум, међутим, подразумева да сваком од значења одговарају и посебна језичка средства изражавања, а то су у овом случају везници. Подразумева се, наиме, да свака врста има најмање један везник који је носиоца њеног општег значења, а који је диференцира од свих других врста. Кад се та два критеријума посматрају у међуодносу, као најприменији критеријум класификације независнослужених реченица могао би се воспоставити критеријум јединства синтаксичког и семантичког аспекта независнослужене реченице. Другачије речено, неспорним врстама независнослужених реченица могле би се сматрати само оне врсте које имају самосвојне везнике као носиоце категоријалне семантике дате реченице. Кад се дати критеријум примени на наведених пет врста независнослужених реченица, показује се да све врсте нису подједнако у том критеријуму утемељене. Наиме, само три од наведених пет врста задовољава јединство синтаксичко–семантичког критеријума класификације, а то су:

⁶ „Разликовање координације и субординације синтаксичко је разликовање и није га могуће друкчије успоставити. Сви покушаји да се то разграничење установи на семантичком критеријуму показали су се неуспјешнима.” (Вукојевић 2008:140).

1. *саставне реченице*, које као самосвојне имају везнике *и, па, те, ни, нити*, који у готово свим контекстима обележавају опште значење напоредности, најчешће спецификовано као значење истовремености, сукцесивности или узрочно-последичне условљености (нпр. *Много сам учио и положио испит*);
2. *супротне реченице*, које као самосвојне везнике имају *а, али, него, но, већ*, који сви изражавају опште значење контрастности (нпр. *Ја волим Марију, а Марко воли Милену*);
3. *раставне реченице*, које као самосвојан имају везник *или*, који у свим контекстима обележава опште значење избора, најчешће алтернативног (нпр. *Уписаћу се на факултет или ћу се запослити*).

Искључне и закључне реченице, међутим, имају специфично значење, али том значењу не одговарају и специфична средства изражавања. Другачије речено, искључно и закључно значење није значење ниједног од независних везника, које би било његово основно, опште значење. Насупрот томе, у граматичкој, а неретко и у научној литератури колико до јуче превладало је мишљење да и искључне и закључне реченице имају своје везнике као носиоце општег искључног и закључног значења. За везнике искључних реченица проглашаване су лексеме *само* и *једино*, док су везницима закључних реченица најчешће сматране лексеме или „везнички скупови” *зато, стога, дакле, према томе*. Кад би наведене језичке јединице имале статус везника, искључне и закључне реченице заиста би биле посебне врсте независнослужених реченица критеријално равноправне претходним трима (саставним, супротним и раставним).

Међутим, *само* и *једино*⁷ нису везници, а везници нису ни *зато, стога, дакле* и *према томе*. А ево и зашто нису⁸.

1. Сви независни везници у српском језику творе и независне синтагме и независнослужене реченице, док тобожњи искључни и закључни везници (*само, једино; зато, стога, дакле, према томе*) не могу бити везници хомофункционалних реченичних чланова, тј. не могу творити независне синтагме, уп. неграматичност примера: **Читам књиге, само/једино/дакле, зато/ према томе новине*; **Идем на одмор зими, само/једино/дакле, зато/ према томе лети*.

2. Независни везници не припадају структури ниједне од клауза, тако да морају заузимати међукалузалну позицију, тј. не могу се измештати из међукалузалне позиције. Насупрот томе тзв. искључни и закључни везници (*само, једино; зато, стога, дакле, према томе*) не морају заузимати међукалузалну позицију него се могу интерполирати и између елемената друге клаузе, уп. нпр.: Сви

⁷ А посебно то нису *сем* и *осим*, односно *сем што* и *осим што*, који се, иако недвосмислени ексцептивни предлози, односно ексцептивни зависни везници (в. Ковачевић 1998: 208–221), врло често наводе као независни везници искључних реченица.

⁸ Критеријуми којима се доказује да се тзв. искључни и закључни везници не могу уопште сматрати везницима дати су у Ковачевић (1998: 36–41, 206–208), одакле их, стилски модификоване, овде преузимамо.

нешто раде, *беспосличи само/једино он*; Много се наоблацило, *ускоро ће, дакле/према томе, бити кише*; Све је научио, *лако је зато/стога положио испит*.

3. Независни везници никада се не могу гомилати, тј. не могу творити „везнички спој”⁹, док се испред јединица које су сматране искључним и закључним везницима увек може употребити прави независни везник, и то испред тзв. искључних „везника” супротни везник *а* или *али*, а испред закључних „везника” саставни везник *и*, *па*, или *те*, као нпр.: Сви вредно раде, *а/али само/једино он* беспосличи; Много је учила, *и/па/те зато/стога/дакле,/према томе* лако положила испит.

Све наведено недвосмислено показује да ниједна од лексема која је проглашавана искључним или закључним везником није уопште везник. Па ако нису везници шта су онда? Морфолошки, дакле, нису везници, него или партикуле (*само, једино, дакле*) или заменички прилози *и/или* прилошки изрази (*зато, стога, према томе*). Али за њихову улогу у склопу независнословене реченице њихова морфолошка припадност уопште није битна, изузме ли се чињеница да то нису везници. Битан је њихов синтаксички статус и њихова улога у синтаксичко-семантичкој структури независнословене реченице. Јединице које су проглашаване искључним и закључним везницима конкретизују значење независног везника иза кога долазе. Лексема *само* и *једино* употребљене иза супротних везника *а* и/или *али* конкретизују њихово значење као искључно (ексклузивно), док јединице које су сматране закључним везницима (*зато, стога, према томе*) употребљене иза саставних везника *и, па* или *те* конкретизују значење тих везника као закључно (конклузивно). Зато дате јединице и нису везници него *конкретизатори везничког значења*¹⁰. А конкретизатор везничког значења, или семантички конкретизатор „јесте реч или скуп речи у постпозицији у односу на значењски недовољно спецификован везник, чија је функција семантичка спецификација тог везника и клаузе која се њиме везује” (Вукић 2014: 59; уп. и: Ковачевић 2003: 76).

Будући да су независни везници носиоци категоријалног значења саставности, супротности или раставности, они по правилу не предодређују подтип независног „врсног” значења оствареног у појединој реченици. А управо за предодређење подтипа општег значења појединог независног везника служе конкретизатори везничког значења. Конкретизатори су језичке јединице које се комбинују са везницима долазећи увек иза њих и предодређују једнозначно тип мисаоног односа између клауза у независнословеној реченици¹¹. Показаћемо

⁹ И ако привидно дође до таквог нагомилавања, као нпр. у „спој а и” (типа: Мало су доручковали, а и ручали су мало) у таквом споју увијек други елемент, иако хомоформан са везником, није везник него је интензификаторска партикула. В. о томе у: Ковачевић (1998: 255–257).

¹⁰ О тој синтаксичко-семантичкој категорији први пут у србистици се говори у Ковачевић (2003: 74–96).

¹¹ За идентификацију конкретизатора везничког значења, односно семантичких конкретизатора, два су нужна критеријума, и то: „1. да клауза лијево од координатора (читава клауза, контекст или пресупозиција) има функцију антецедента, на који се упућује помоћу семантичког конкретизатора, и 2. да семантички конкретизатор као јединица која припада клаузи десно од координатора, односећи

то на примеру саставне реченице *Шетао је обалом мора и заборавио на вреву градског живота*; која, зависно до типа конкретизатора који долази иза везника и, има четири различита саставна (под)значења: а) месно значење: *Шетао је обалом мора и тамо заборавио на вреву градског живота*; б) временско значење: *Шетао је обалом мора и тада заборавио на вреву градског живота*; ; в) начинско значење: *Шетао је обалом мора и тако заборавио на вреву градског живота*; и г) узрочно-последично значење: *Шетао је обалом мора и зато заборавио на вреву градског живота*. Уколико конкретизатор има конкретније значење, њим се може спецификовати чак и подтип саставног значења. Тако се, на пример, у датој реченици употребом значењски спецификованијих конкретизатора може обележити и тип подврсног саставног значења. Тако се нпр. временско значење може конкретизатором спецификовати или као значење симултаности (*Шетао је обалом мора и истовремено /притом заборавио на вреву градског живота*) или као значење сукцесивности (*Шетао је обалом мора и потом/после тога заборавио на вреву градског живота*).

У последњем наведеном примеру – *Шетао је обалом мора и потом/после тога заборавио на вреву градског живота* – у независној се реченици уместо везника *и* може употребити и супротни везник *а*: *Шетао је обалом мора а потом/после тога заборавио на вреву градског живота*. Улога конкретизатора везничког значења *потом/после тога* није, међутим, иста уз везник *и* и уз везник *а*. Кад је употребљен конкретизатор сукцесивности (овде: *потом/после тога*), тај конкретизатор уз везник *и* има улогу спецификатора копулативног значења, док уз везник *а* он има улогу и семантичког конкретизатора и класификатора координираног значења. Друкчије речено, тај конкретизатор не само да показује да су клаузе независно сложене реченице у смисаоном односу сукцесивности, него, још битније, да везник *а* нема супротно неко копулативно значење. То се види по томе што дата реченица са самим везником *а* без конкретизатора није граматична: **Шетао је обалом мора а заборавио на вреву градског живота*. Управо из тих разлога читав се спој *а+обавезни конкретизатор* јавља конкурентским језичким средством самом саставном везнику *и*, са којим је дата реченица и без конкретизатора граматична: *Шетао је обалом мора и заборавио на вреву градског живота*.

Конкретизатори сукцесивности немају, дакле, једнак структурно-семантички статус уз везник *и* као саставни, и везник *а* као примарно супротни. Уз везник *и* конкретизатори имају статус експлетивних (испустивих), а уз везник *а* статус обавезних (неиспустивих) конкретизатора. Конкретизатор увек има функцију реченичног члана (прилошке одредбе) у клаузи у којој је употребљен, с тим да се његова испустивост или експлетивност „може посматрати на граматичком и на семантичком плану. Неексплетивни СК [семантички конкретизатори] на

се на елемент из структуре клаузе лијево од координатора, читаву клаузу контекст или пресупозицију – реферише на исти појам, тј. успоставља са њим однос семантичке кореференцијалности”. (Вукић 2014: 62).

граматичком плану обавезни су елементи реченичног модела пошто њиховим изостављањем настају неоверене конструкције. Много се чешће остварује други тип последица, одн. изостављање СК [семантичког конкретизатора] доводи до промене семантике реченице” (Вукић 2014: 230–231).

Конкретизатори се тако показују врло значајним за детаљнију и свеобухватнију семантичку поткласификацију како појединих везничких тако и невезничких (јукстапонираних) типова независнослужених реченица. Наиме, уколико је у независнослуженој реченици употребљен конкретизатор а изостављен везник, конкретизатор једнозначно предодређује тип смисаоног односа клауза. Тако у следећим независнослуженим реченицама, без обзира што је прва везничка а друга невезничка: *Сви су спавали, а само је он уз свећу читао* // *Сви су спавали, само је он уз свећу читао* – конкретизатор једнозначно упућује на супротно-искључни смисаони однос клауза. Разлика је само у томе што је у првој реченици везником а експлицитно обиљежен општи однос супротности, док је тај однос у другој реченици имплицитан, претпоставља га конкретизатор *само* који је комбинаторан једино са супротним везником. Данас је врло тешко замислити било коју свеобухватнију значењску анализу независнослужених реченица без узимања у обзир конкретизатора везничког значења. Посебно је значајна, чак и најзначајнија улога семантичких конкретизатора у синтаксичко-семантичкој (пот)класификацији невезничких независнослужених реченица (в. исцрпно у Вукић 2015). А да се и не говори о одлучујућој улози *обавезних конкретизатора* при одређењу „врсне” припадности појединих формалних типова независнослужених реченица. Видјели смо већ да реченице с везником *а* уз који долази конкретизатор са значењем сукцесивности (нпр. *затим/потом/ после тога*) нису супротне него саставне (тип: *Пробудио се а затим кренуо на посао*). То није једини случај у коме конкретизатор има значајнију улогу у одређењу врсног статуса реченице од самога везника. Такве су и све супротне реченице у којима у функцији конкретизатора везничког значења долазе допусни прилози или прилошки изрази *ипак, упркос томе, и поред тога и/или без обзира на то*. Ови конкретизатори једнозначно предодређују смисаони однос независних клауза као допусни (концесивни). Они могу доћи како уз супротне везнике *а* или *али*, тако и уз саставне везнике *па* и *те* (нпр. *Много је учила, а/па ипак/упркос томе није положила испит*). Када се ови конкретизатори употребе уз саставне везнике *па, те* или *и*, они постају одлучујући критеријум одређења врсног статуса тих реченица. Без обзира што су у тим независнослуженим реченицама употребљени саставни везници – оне не потпадају под саставне него под супротне. Баш као што при употреби конкретизатора сукцесивности везник *а* не твори супротне него саставне независнослужене реченице.

Из свега наведеног јасно је да конкретизатор није битан само за семантички него и за синтаксички статус независнослужених реченица. Највише на основу тога да ли само утјачују значење или и „врсни” статус одређене независнослужене реченице – конкретизатори везничког значења деле се на експлетивне (испустиве) и неексплетивне (неиспустиве). Експлетивни конкретизатори

везничког значења у оквиру везничких независнослужених реченица имају само семантичку улогу, док неексплетивни (облигаторни) имају синтаксичко-семантичку улогу јер не предодређују само семантичку вредност него и синтаксички статус (тј. врсну припадност) одређене независнослужене реченице.

Из свега досада реченог проистиче да искључне и закључне реченице нису посебне врсте независнослужених реченица, него тек семантичке подврсте супротних (искључне) и саставних (закључне) реченица. То, међутим, не значи да се број неспорних независнослужених реченица своди само на три преостале: саставне, супротне и раставне независнослужене реченице. Према истом критеријуму на основу кога су у несумњиве врсте независнослужених реченица издвојене саставне, раставне и супротне реченице, може се издвојити још једна врста независнослужених реченица коју, међутим, не баштинимо из латинских граматика. А то су *градационе независнослужене реченице*¹². Те реченице су попут супротних увек двокалузалне. Оне имају неспорне независне везнике који су носиоци општег значења градације (степеновања), које подразумева да садржај друге клаузе има већу комуникативну вредност од садржаја прве клаузе. Градациони везници могу бити структурно двоврсни: корелациони градациони везници (*не само ... него/ но/ већ*) и некорелациони градациони везници (*а камоли и а некамоли*). Дати везници, као и сви независни везници, могу творити и независне синтагме (нпр.: *Она је не само лепа него/но/већ и паметна; Не учи ни недељом, а камоли/а некамоли понедељком*) и независнослужене реченице (нпр.: *Не само да нас није посетио него/но/већ нам се није ни јавио; Није нам се ни јавио, а камоли/некамоли да нас је посетио*). У свим градационим независнослуженим реченицама градациони везници упућују на већу комуникативну важност садржаја друге клаузе; тај садржај је комуникативно битнији, има већу „специфичну тежину” од садржаја прве клаузе.

Овим се исцрпљује број врста независнослужених реченица. Свака од наведених врста има самосвојне везнике као носиоце категоријалног („врсног”) значења, које се реализује у низу значењских подтипова.

Да закључимо. Независнослужене реченице се деле у врсте на основу међузависног (јединственог) синтаксичко-семантичког критеријума, који подразумева да посебна врста независнослужених реченица могу бити оне и само оне реченице које имају самосвојне везнике (најмање један) који су носиоци њихове категоријалне (врсне) семантике. То значи да се једна врста независнослужене реченице може сматрати посебном врстом ако има најмање један везник који је носилац њеног општег значења, што је и формално и семантички диференцира од других врста. На основу тог критеријума све се независнослужене реченице српскога језика деле у четири врсте:

1. саставне реченице, чији су везници: *и, па, те, ни и нити*;
2. супротне реченице, чији су везници: *а, али, него, но, већ*;

¹² О синтаксичко-семантичким карактеристикама градационих конструкција (синтагми и реченица) в. исцрпно у: Ковачевић (1998: 42–57).

3. раставне реченице, чији су везници: *или, то јест, односно*¹³
4. градационе реченице, чији су везници: *не само...него/но/већ, а камоли, а немоли*.

У одређеним контекстима сви наведени везници не изражавају своја категоријална (врсна) значења. Разлог томе је, пре свега, употреба обавезних конкретизатора везничког значења. Када је значење конкретизатора инкомпатибилно са значењем везника уз који конкретизатор стоји, тада конкретизатор „поништава” врсно значење везника, задајући том везнику значење компатибилно значењу самог конкретизатора. Тако нпр. конкретизатори са значењем сукцесивности увијек подразумевају искључиво саставно значење, тако да се могу употријебити само у саставним независнослуженим реченицама. Ако ти конкретизатори дођу иза везника *а*, чије је супротно значење инкомпатибилно са значењем сукцесивности које носи конкретизатор, онда значење конкретизатора „поништва” значење везника, тако да таква реченица није супротна него саставна (нпр.: *Изашао сам из куће а затим/потом/после тога кренуо према факултету*), јер без конкретизатора дата реченица само с везником *а*, као супротна, не би била граматична (уп.: *Изашао сам из куће а кренуо према факултету*). Исти је случај и са конкретизаторима с допусним значењем – *ипак, упркос томе, и поред тога и без обзира на то* – које је између значења независнослужених реченица сагласно искључиво са супротним значењем. Зато и у случајевима кад ти конкретизатори не долазе уз супротне везнике, него уз саставне везнике *и, па* или *те* – дати конкретизатори преузимају од везника класификаторску улогу, па реченице са таквим спојевима саставних везника и допунских конкретизатора (*у/на/те ипак/упркос томе/ и поред тога/ без обзира на то*) не припадају саставним него искључиво супротним реченицама (нпр. *Све сам научио па ипак/упркос томе/и поред тога нисам положио испит*). Према томе, супротни везник *а* у споју са семантичким конкретизатором сукцесивности не твори супротне, него саставне независнослужене реченице, док везници *и, па* и *те* у споју са семантички допусним конкретизаторима не творе саставне него искључиво супротне независнослужене реченице.

Конкретизатори, међутим, чешће од структурно-семантичке имају само семантичку улогу: да спецификују значење везника уз који стоје не мијењајући његово категоријално значење. Такви су конкретизатори структурно увијек експлетивни (изостављиви), али су врло битни за семантичке поткласификације

¹³ Везници *то јест (тј.)*, и *односно* моносемични су независни везници. Они творе само експланативне (објаснидбене) независнослужене реченице, типа: *Данас је положио последњи испит, тј./односно данас је дипломирао; Отишао је у пензију, односно/тј. он више не ради*. Експланативно значење најчешће подразумева значење преформулације, тј. навођење друкчијег израза за исти садржај. Иако има основа да се прогласи врсним значењем, ипак је критеријалније значење експланативности сматрати подврстом раставног значења, будући да се значење преформулације у основи своди на значење избора, само што је овде у питању посебан тип избора – избор различитих израза за исти садржај. О експланативним (објаснидбеним) конструкцијама (независним синтагмама и независнослуженим реченицама) исцрпно се говори у Ковачевић (1998: 58–79).

унутар појединих типова и подтипова независносложнеих реченица. У одређењу значења независносложених реченица незаобилазна је примена најмање два критеријума: 1. критеријума семантичког међуодноса – пре свега замењивости и незамењивости, а следствено томе и синонимности и несинонимности – везника који творе одређену врсту независносложене реченице, 2. критеријума комбинаторности некога везника с одређеним типом обавезног или експлетивног конкретизатора везничког значења унутар појединих врста независносложених реченица.

ЛИТЕРАТУРА

Вукић 2015: М. Вукић, *Комбиновање везника и невезничких речи у савременом српском језику*, необјављена докторска дисертација, одбрањена 2015. на Филозофском факултету Пале.

Вукојевић 2008: Л. Вукојевић, *Izražavanje posljedičnih odnosa u hrvatskome standardnom jeziku*, Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje.

Ковачевић 1998: М. Ковачевић, *Синтакса сложене реченице у српском језику*, Београд: Рашка школа, Србиње: СПКД „Просвјета”.

Ковачевић 1999: М. Ковачевић, О школској синтаксичкој терминологији, у: *У одбрану српскога језика – и даље*, Београд: Требник, 272–281.

Ковачевић 2003: М. Ковачевић, Конкуренција простих независних везника и везника са обавезним конкретизатором у српском језику, у: *Грамматичке и стилистичке теме*, Бања Лука: Књижевна задруга, 74–96.

Ковачевић 2018: М. Ковачевић, О односу реченице и исказа, *Научни саставак слависта у Вукове дане*, 48, Београд: МСЦ, 63–70.

Кордић 2008: S. Kordić, Koordinacija i subordinacija u složenim rečenicama slavenskih jezika, *Јужнословенски филолог*, LXIV, Београд, 189–197.

Пипер и др. 2018: П. Пипер, Миливој Алановић, Слободан Павловић, Ивана Антонић, Марина Николић, Дојчил Војводић, Људмила Поповић, Срето Танашић, Биљана Марић, *Синтакса сложене реченице у савременом српском језику*, у редакцији Предрага Пипера, Нови Сад: Матица српска, Београд: Институт за српски језик САНУ, 35–90.

Прањковић 1993: I. Pranjković, Rečenice s veznikom TE, у: *Hrvatska skladnja*, Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, 78–83.

Радовић Тешић 2011: М. Радовић Тешић, *Грамматички и лингвистички појмовник*, Београд: Учитељски факултет.

Станојчић/Поповић 1992: Ж. Станојчић, Љубомир Поповић, *Грамматика српскога језика. Уџбеник за I, II, III и IV разред средње школе*, Београд–Нови Сад: Завод за издавање уџбеника и наставна средства.

Стевановић 1979: М. Стевановић, *Савремени српскохрватски језик (грамматички системи и књижевнојезичка норма) II. Синтакса*, III издање, Београд: Научна књига.

Miloš M. Kovačević

TYPES AND MEANINGS OF COMPOUND SENTENCES

Summary

The paper highlights and scientifically explains the criteria for differentiating between compound and complex sentences. The syntactic criterion is shown to be the only important distinguishing factor, and especially the syntactic status of the coordinating and subordinating conjunctions. The paper then analyses the types and meanings of compound sentences.

Compound sentences are divided into types based on an interdependent (unique) syntactic-semantic criterion which implies that a compound sentence belongs to a particular type of compound sentence if, and only if, it has self-sufficient conjunctions (at least one) which carry the sentence's categorical semantics. Based on this criterion, all compound sentences can be classified into 4 types:

1. Copulative sentences, with the conjunctions: *i, pa, te, ni* and *niti*;
2. Adversative sentences, with the conjunctions: *a, ali, nego, no, već*;
3. Disjunctive sentences, with the conjunctions: *ili, to jest, odnosno*;
4. Gradational sentences, with the conjunctions: *ne samo...nego/no/već, a kamoli, a nekmoli*.

In certain contexts none of the listed conjunctions express their categorical meanings. The reason for this is primarily the use of obligatory concretizers with a conjunctive meaning. Thus, the adversative conjunction *a* in combination with the semantic concretizer of succession does not create adversative, but disjunctive compound sentences, while the conjunctions *i, pa* and *te* in combination with the semantic concretizers of concession do not create copulative, but exclusively adversative compound sentences.

However, more often than having a structural-semantic function, concretizers have a solely semantic function: specifying the meaning of the conjunction they are next to, without changing its categorical meaning. Such concretizers are structurally always omissible, but they are very important for semantic subclassifications within certain types and subtypes of compound sentences.